

KATHOLIEK AMSTERDAM

16e eeuw

16^e eeuw: alteratie

Aanloop naar de alteratie

- Vanaf het begin van de 16^e eeuw schieten diverse protestantse bewegingen wortel in Amsterdam. In het begin waren dit vooral de wederdopers en lutheranen, later de Calvinisten.
- De Alteratie en de Opstand zijn ook ingegeven door verzet tegen de hervorming die de landsheer Filips II wilde doorvoeren en, in Amsterdam, tegen het bestaande stadsbestuur.

Vroeg protestantisme

In 1535 hielden Wederdopers in het huis van de lakenkoopman Jan Sybert in de Zoutsteeg een bijeenkomst, waarbij één van hen, Hendrik Snyder, tijdens het gebed zich plotseling uitkleedde en riep, dat alles wat uit de aarde was voortgekomen, door het vuur verteerd moest worden. Nadat hij al zijn kleren in het vuur had geworpen, beval hij de anderen zijn voorbeeld te volgen. Daarop stormden de Wederdopers naakt de straat op, onder het uitroepen van: *"Wee, de wrake Gods. De dag des Heeren komt! De zegen des Heeren is over de rechterzijde der stad, de vloek over de linkerzijde"*.

Super Universas (1559)

Met de bul Super Universas worden in de Nederlanden drie kerkprovincies opgericht: Mechelen, Kamerijk en Utrecht met in totaal 18 bisdommen. Zes ervan behoren tot de Utrechtse kerkprovincie: Utrecht, Deventer, Groningen, Haarlem, Leeuwarden en Middelburg. In het zuiden kwam de kerkprovincie Mechelen, waartoe ook twee bisdommen in het huidige Nederland behoorden: Den Bosch en Roermond. Het prinsbisdom Luik viel als zelfstandige staat buiten de Nederlanden. Amsterdam kwam onder het bisdom Haarlem te vallen. De bul was een poging tot centralisatie van de gewesten die daarvoor onderdeel waren van Keulen en Reims. De landheer Filips II wilde zo de invloed ongedaan maken van de aartsbisdommen van Keulen en Reims op de bisschopsbenoemingen in de

Bisschop en Kapittel van Haarlem

Op 1 mei 1571 werd het Haarlems kapittel opgericht als bestuursorgaan van het nieuwe bisdom. Na de Haarlemse noon van 29 mei 1578 en de vlucht van de bisschop bleef het kapittel het bisdom besturen. Toen bisschop Godfried van Mierlo (rechts) in ballingschap overleed (1594) benoemde het kapittel een kapittelvicaris. Het kapittel vulde zichzelf door coöptatie aan, ook nadat een pauselijke breve op 7 april 1703 had bepaald dat het kapittel geen rechtsmacht meer had.

Beeldenstorm in Amsterdam (1566)

Mede door enkele misoogsten, die de broodprijzen opdreven, was de ontevredenheid onder de bevolking groot. Dat leidde in 1566 tot de door protestanten aangewakkerde beeldenstorm. In de belangrijkste kerken en kloosters van Amsterdam (Oude Kerk, Nieuwe Kerk, Heilige Stede, Minderbroeders- en Kartuizerklooster) werden in 1566 vernielingen aangericht. Op 15 december 1566 vond in het gestormde Minderbroedersklooster een geuzenavond-maal plaats voor ongeveer 1.000 Calvinisten. Amsterdam bleef echter tot 1578 een katholiek bolwerk en veilige haven voor elders verdreven katholieken. Eén van deze vluchtelingen was de prior van het augustijnenklooster in

De Opstand (1568-1648)

In de periode dat Wouter Jacobsz zijn dagboek bijhield, woedde rond Amsterdam de Opstand. Diederik Sonoy (Snoey), de luitenant-gouverneur van prins Willem van Oranje, is bekend van de Martelaren van Alkmaar en de Ransdorpse Martelaren. Op 24 juni 1572 namen de geuzen Alkmaar in. De Alkmaarse Clarissen ontkwamen nog juist op tijd naar Amsterdam. Van het klooster van de franciscanen werden vijf broeders gevangen genomen en naar Enkhuizen overgebracht. Na martelingen werden zij opgehangen. In november 1572 werden ook enkele minderbroeders in Ransdorp opgehangen vanwege hun geloof. Sonoy is verder verantwoordelijk voor de verwoesting van de abdij en het

Martelaren van Gorcum (1572)

Bij de Martelaren van Gorcum gaat het om de negentien priesters die omwille van hun geloof door de watergeuzen zijn vermoord in Den Briel. Op 26 juni 1572 namen de geuzen de stad Gorinchem in. Hoe-wel geloofsvrijheid door de geuzen was toegezegd, werden de priesters, zowel seculieren als regulieren, en twee lekenbroeders, gevangen genomen en gefolterd. Op 9 juli 1572 werden zij naar het machtscentrum van de Geuzen in Den Briel gebracht en daar opgehangen in een turf-schuur. Vervolgens werden hun lichamen verminkt. In de 19^e

Amsterdam omsingeld (1572)

uit het Dagboek van Wouter Jacobsz

- 9 november 1572: *“Vandaag ging de stadsbode naar alle conventen met het dringende verzoek van de burgemeesters vurig te bidden om Gods genade. De stad verkeerde immers in grote nood. Er werd ook een algemene processie gehouden. Het was bitter koud met een felle oostenwind, waardoor de schepen van de geuzen nog niet waren aangekomen, maar niet ver van de stad bleven liggen: iedereen kon ze duidelijk zien. Men telde er iets minder dan veertig. Het hardnekkig gerucht ging, dat alle geuzen uit Holland in Haarlem bijeen waren en zich gereedmaakten Amsterdam weer te belegeren. De dag tevoren waren er soldaten bij de Overtoom, om te zien hoe ze die hindernis daar konden nemen. Er stierven mensen van buiten de stad, geestelijken en leken, die uit vele steden naar Amsterdam waren gevlucht, paters, burgemeesters en ander zeer bekwame en eerlijke mensen, wat bij ons altijd weer zo’n grote zwaarmoedigheid veroorzaakte, dat we dachten dat die waarschijnlijk onze doodsoorzaak zou worden.”*
- 10 november 1572: *“O, er waren zo velen die onafgebroken Onze-Lieve-Heer aanriepen. Vanuit alle hoeken en straten van de stad liepen de mensen blootsvoets naar de Heilige Stede om daar door het heilig sacrament Gods erbarmen te verkrijgen. Het lichaam van onze Heer Jezus Christus werd dikwijls, vaak drie keer per week door de stad gedragen.”*

Amsterdam omsingeld (1572)

uit het Dagboek van Wouter Jacobsz (Slag bij Diemen)

“Op 20 november, daags na het feest van de Heilige Elizabeth, staken de geuzen het dorp Diemen in brand. Vanuit het Agnietenconvent was de brand duidelijk te zien, het was afschuwelijk. Het gerucht ging ook dat ze Ouderkerk op een brandschatting van zeventhonderd gulden gesteld hadden. Als borgstelling hebben ze de drie meest voor-aanstaande mannen van het dorp meegenomen. 's Avonds is Sloterdijk in brand ge-stoken. Dat hebben onze soldaten gedaan als wraakoefening voor de brand in Diemen.”

De wanhoop neemt toe (1576)

uit het Dagboek van Wouter Jacobsz

“Groot hartzeer maakte zich van ons meester. Dat kwam door de hevige onrust in het

Ter Lelieklooster, toen de hopeloze toestand aan de nonnen bekend werd gemaakt. In

weerwil van onze raad en ons verzet hebben ze een eind gemaakt aan hun gemeenschap. Ze zijn overeengekomen dat iedereen op zichzelf zou gaan wonen om

zelf de koste te verdienen. Velen waren erg teneergeslagen, maar wie het niet aanstond, moest zich erbij neerleggen. Eerst hadden ze geklaagd over het eten dat ze

kregen voorgezet. In hutspot hadden ze geen zin meer, van gezouten kabeljauw

walgden ze, schollen hadden ze zich tegen gegeten en tenslotte kwamen ze ervoor uit

dat ze niet langer armoede wilden lijden en niet van plan waren om nog langer fraaie

handwerken te maken voor het klooster. Op de 11de oktober verkochten de Nieuwe

Nonnen uit grote nood hun zilver, twee kelken, een paasbord, twee ampullen, een

schaal, nog een kopje en een lepel voor samen 131 gulden en 8 stuiver.

Hiermee

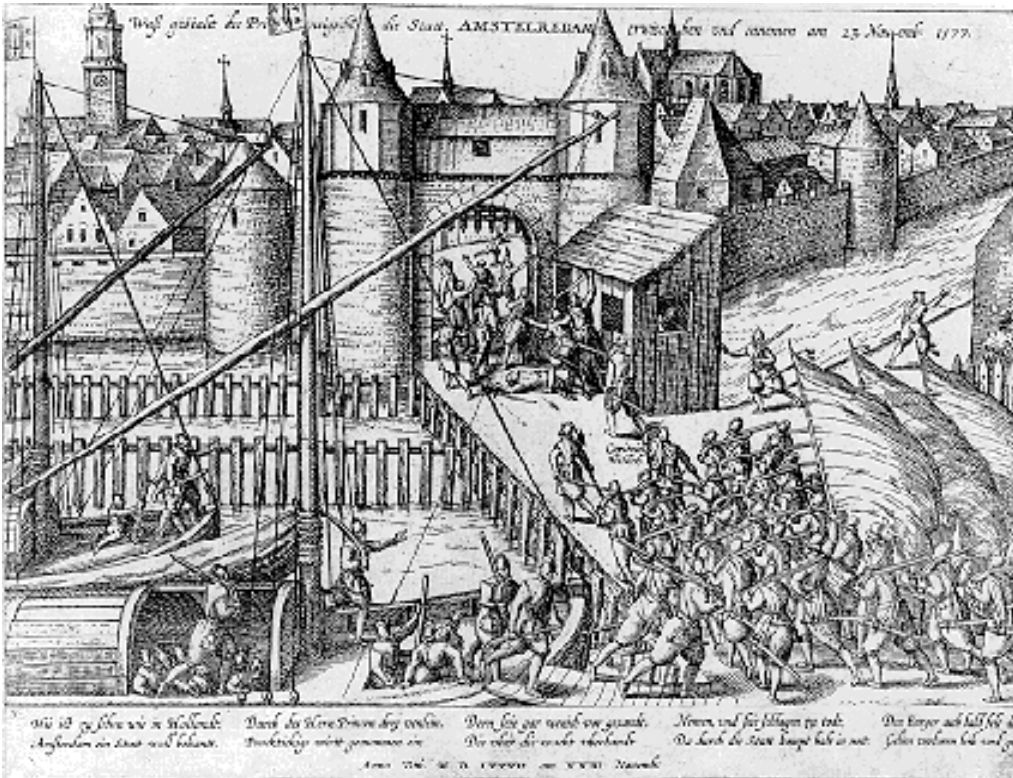
De wanhoop neemt toe (1576)

uit het Dagboek van Wouter Jacobsz

“Op de 21ste juni hebben geuzen een schuit met boeren die naar Amsterdam reisden om naar de processie met het hoogheilig sacrament te kijken, het was Sacramentsdag, op het Diemermeer ingenomen.”

Overval op Amsterdam (1577)

In 1577 vond een overval van de geuzen op Amsterdam plaats. De stad bood onder leiding van Hopman Wolphert op de Nieuwendijk bij de St. Jacobskapel verzet. Hij sprak zijn mannen aldus toe: *“’t Is geen tijd, mannen, met woorden uw heldenmoed op te wekken. Daar is geen hoop zoo wij hier ledig blijven staan; ons helpen nu geen muren of wallen. In het midden der stad zetten zich de gewapende burgers schrap, tegen een gewapenden vijand. Deze vechten om buit; en gene voor hun godsdienst en haardsteden. Denkt niet dat zij zullen vertrekken, dewijl gij hier ledig staat. Door het zweerd moet uij*

“Voor God en Amsterdam” donderde het door de rijen der Amsterdammers. De Staatsche troepen sloegen eindelijk wild op de vlucht. Veertig Amsterdammers en tachtig van den vijand waren ge-sneuveld. De krijgsgevangenen door de Amsterdammers gemaakt werden edelmoedig naar Haar-lem teruggezonden, de Haarlemmerpoort gesloten. De dooden werden begraven en drie dagen later, op Sint-Catharinadag, werd door de katholieke Amsterdammers een openbaren dankdag gehouden en het H. Sacrament in plechtige processie omgedragen.” uit: Jos Winkelmeyer

Alteratie (1578)

Alteratie (26 mei 1578)

- Op op 26 mei 1578 vond de alteratie plaats. Een commissie van oude Geuzen en een grote groep voormalige ballingen belegde een dag daarvoor een vergadering over de reorganisatie van de schutterijen. De bedoeling was de schutterijen onder bevel te stellen van de commandant van het garnizoen dat de Staten van Holland in Amsterdam wilden leggen. Sonoy stond klaar om vanuit het Waterland met zijn troepen in Amsterdam in te grijpen. De volgende dag werd het voorstel van de vergadering aan het stadsbestuur voorgelegd. Het stadsbestuur weigerde op het voorstel in te gaan omdat daarmee feitelijk de macht over de stad aan haar ontnomen zou worden. Daarop vond de machtsgreep, de Alteratie, plaats. De Dam werd afgezet. Soldaten drongen de raadszaal binnen waarna het stadsbestuur naar het Damrak werd geleid, waar schuiten gereed lagen.
- Schepenen en leden van de vroedschap die zich niet in het raadshuis bevonden en geestelijken werden vanuit woningen en kloosters eveneens naar het Damrak gebracht. Die dag werden vierentwintig bestuurders, waaronder de schout, drie burgemeesters, vier schepenen en zeven leden van de vroedschap, diverse geestelijken, waaronder Maarten Donk, de pastoor van de Nieuwe Kerk, en Jacob Zaffius, lid van het kapittel van Haarlem, op vier schepen vanaf het Damrak de stad uitgevoerd, en aan de Diemerzeedijk aan land gezet.

Alteratie (26 mei 1578)

- Wouter Jacobsz was bij de Alteratie nog steeds in de stad:

Toen nu de geuzen de Dam en het stadhuis in handen hadden, verspreid-den ze zich over de hele stad. Sommigen werden ter ondersteuning van de wacht naar de poorten en muren gestuurd. Anderen kregen het bevel de straten en in het bijzonder de kloosters te bezetten. Overal in de stad liepen ze met getrokken zwaard in de hand. En toen ze de Dam, de poorten, de muren en de kloosters stevig in handen hadden, liepen de anderen naar de minderbroeders, met wie ze in grote onmin leefden. De altaren van de kerk werden samen met de beelden en alle ornamenten met geweld stukgeslagen. De bezittingen van het klooster, het huisraad, de boeken, het kerkelijk vaatwerk, de misgewaden, het voedsel en al het andere werden in buit meegenomen. De broeders werden allen ernstig mishandeld, gevangengenomen, met scheldwoorden en honende woorden over straat gedreven en holderdebolder over elkaar heen in een schip geworpen.

De katholieke elite ontvlucht de stad (1578)

Na de Alteratie ontvlucht een deel van de katholieke elite de stad. Links: kruisiging met gebedsportretten van de familie Bam, Pieter Pietersz Aerts. Voor 1578 bevond het schilderij zich in de Oude Kerk in Amsterdam. Cornelis Bam Brouwer, een katholiek burgemeester van Amsterdam, nam het schilderij na de alteratie mee naar Kalkar waar hij in 1592 overleed. Cornelis is met zijn vrouw, zijn dochter, vier zonen en enkele jong overleden kinderen te zien op dit schilderij in de Nicolaaskerk in Kalkar dat toegeschreven wordt aan Pieter Pietersz Aerts. Ook de zilveren (18 pond wegende) monstrans uit de Oude Kerk van Amsterdam werd door Bam Brouwer aan de St.-Nicolaïkerk geschonken.

De katholieke elite ontvlucht de stad (1578)

Links: kruisiging met de portretten van het Amsterdamse echtpaar Sybrand Occo (1514-1588) en Liesbeth Brouwer (genaamd Bam) (1521-1595) door Dirk Jacobsz, 1559. Schilderij en relief bevonden zich oorspronkelijk mogelijk in de Heilige Stede. Sybrant woonde immers net als zijn vader in de Kalverstraat. Sybrand en Liesbeth hadden geen kinderen. Mogelijk is om die reden het schilderij aan de naar Kalkar gevluchte familie geschonken. Vroeg in de 17de eeuw werd het schilderij aan de St. Nicolaaskerk in Kalkar

Na de Alteratie (1578)

Na de Alteratie gingen de parochiekerken en kapellen over in handen van de Calvinisten en kregen ze nieuwe namen. Zo werd de Nicolaaskerk omgedoopt tot Oude Kerk en de Heilige Stede werd de Nieuwezijds Kapel. De tekst op het koorhek van de Oude Kerk uit 1681 herinnert aan de Alteratie van 1578: *'t misbruyk in Godes kerCk allengskens ingebracht, Is hier weer afgedaEn in 't laEr zeventiCH acht (XV°)*. Meteen na de Alteratie ging het nieuwe stadsbestuur naar de Oude Kerk met timmerlieden om daar beelden en altaren te verwijderen. Alleen op moeilijke toegankelijke plaatsen, zoals gewelven, bleven schilderijen behouden. Hetzelfde gebeurde vervolgens in de Heilige Stede, zo bericht Wouter Jacobsz:

“Op de 27ste mei werd al het overbodige in de Oude Kerk stukgeslagen. En de geuzen werden steeds driester en wilder. Op 29 mei werden in de H. Stede het tabernakel van het hoogheilig sacrament met de versieringen van de altaren en de beelden op ruwe wijze en in blinde woede kapotgeslagen. Men zei dat deze ketters hun drek deponeerden op de plek waar het heilig sacrament in het verleden werd aangetroffen in het vuur. Op de eerste dag van juni werd in de H. Stede, nu deerlijk geschonden, door de Calvinisten gepreekt, tot hartzeer van de deugdzame bevolking.”

28 juni 1578: *“We hoorden ook dat op deze dag in Amsterdam in het openbaar verkocht zou worden de kleynoden, ornamenten, misgewaden en verder alle kostbaarheden die in de kerken geroofd waren of dat nu zijde, fluweel, goud, zilver of iets anders was.”*

Na de Alteratie (1578)

De vele kerken en kloosters kregen andere bestemmingen:

De Paulusbroederkerk werd ter beschikking gesteld aan de franstalige protestantse vluchtelingen uit de Zuidelijke Nederlanden en Frankrijk, en heette voortaan de Waalse Kerk, ofwel Eglise Wallonne.

De kloosters van de Oude- en Nieuwe Nonnen werden in 1578 toegewezen aan het Sint Pieters- en het Onze Lieve Vrouwegasthuis. Deze gasthuizen werden naar hun nieuwe locatie overgebracht, waar sindsdien het Binnengasthuis is gelegen. Daarmee verdween ook de katholieke ziekenzorg uit de stad.

Het Ceciliaklooster werd verbouwd tot het Prinsenhof, een logement voor hoge gasten van het stadsbestuur. Nu is hier hotel The Grand gevestigd.

Het Clarissenklooster werd sinds 1596 gebruikt als rasp- of tuchthuis voor mannen. Op het terrein werden enkele huisjes gebouwd waar de Clarissen en nonnen uit andere kloosters konden blijven wonen. De kloosterlingen kregen een kleine schadevergoeding, maar hun gebouwen en bezittingen moesten zij afstaan.

De Agnietenkapel ging in 1632 het Athenaeum Illustre, de voorloper van de Universiteit van Amsterdam, huisvesten. Daar werd de librije van de Nieuwe Kerk naar overgebracht waarmee de universiteitsbibliotheek ontstond.

Verbod op katholicisme (1578-1600)

- In Amsterdam kwam er op 18 april 1580 een door het stadsbestuur afgekondigd keur (verordening) waarin werd vastgelegd dat het katholieke geloof niet meer in het openbaar mocht worden beoefend: *“het prediken, trouwen, doopen en andere oefeningen naar Roomsche wijze, so in de Stad als in de Dorpen der Ambagtheerlijkheid, werdt verbooden.”*
- Zo kwam met de alteratie een einde aan het laat Middeleeuwse katholicisme in Amsterdam met haar kloosters, memoriemissen, processies en bedevaarten naar de Heilige Stede. Katholieken werden niet langer toegelaten tot openbare ambten. De voorschriften inzake vasten hoefden niet langer nageleefd te worden en ook aan de verering van heiligen kwam een einde. Daarmee was de Alteratie definitief een feit.
- De Alteratie werd op 9 maart 1589 bekrachtigd door een plakkaat van de Staten van Holland en West-Friesland, waarbij *“alle pauselicke exercitie, missen, predicken, doopen ende allersints”* op straffe van 100 gulden verboden waren. Op 14 februari 1591 werden opnieuw door de Staten van Holland alle samenkomsten van katholieken verboden.

Verbod op katholicisme (1578-1600)

- Ook de katholieke organisatie met bisdommen en parochies hield op te bestaan. De in 1559 ingestelde bisdommen konden zich in de Noordelijke Nederlanden niet handhaven. Na het overlijden van de aartsbisschop van Utrecht, Schenck van Toutenburg, op 25 augustus 1580 werd vanwege de onzekere situatie voor het katholicisme geen opvolger benoemd.
- Kerken en kloosters waren niet langer beschikbaar. Priesters en kloosterlingen waren naar de Zuidelijke Nederlanden of naar Keulen gevlucht, ondergedoken, overgegaan naar het Calvinisme of trokken zich terug tegen betaling van een alimentatie door het stadsbestuur. Beelden van heiligen en andere katholieke uitingen verdwenen uit het straatbeeld en uit de kerken.
- Niet alleen in Amsterdam, maar in het gehele door de opstandelingen beheerste gebied werd het katholicisme een door plakkatenwetgeving onderdrukte clandestiene kerk. Alle vormen van katholieke organisatie en uitingen, zoals katholiek onderwijs, processies en bedevaarten, werden verboden. De bouw en het onderhoud van nieuwe protestantse kerken, zoals de Zuiderkerk, de Westerkerk en de Noorderkerk, werd door het Amsterdamse stadsbestuur betaald.

Verbod op katholicisme (1578-1600)

- Van de 1.300 parochies die het aartsbisdom Utrecht in 1572 kende, was rond 1600 niet veel over. De Noordelijke Nederlanden werden in die tijd door niet meer dan zo'n 70 zwervende missionarissen bediend.
- katholieken (en andere verboden religies) moesten hun toevlucht nemen tot verborgen kerkjes in huizen. Het waren rijkere katholieke families die hun huis openstelden voor het verbergen van priesters en voor de H. Mis. Door aankoop van aangrenzende panden ontstonden uit deze huizen schuilkerken. Hiertegen werd door autoriteiten hard opgetreden. Zo werd in 1591 een keur uitgevaardigd omdat ondanks eerdere verboden *“enige oproerighe ende heymelick den viandt toegedane gheesten, in Amsterdam en deszelfs Vrijheid, onder schyn van den Pauselyken Godsdienst te oefenen, dagelyks, heymelyke vergaderingen hielden, en op deeze wyze aanhang maakten, om in tyd en wyle hun boos oproerig voorneemen, tegen de vrede en welvaart der Stad, in 't werk te stellen.”*
- Aldus werden katholieken als het ware als collaborateurs bestempeld en werd er tegen hen strenger opgetreden dan tegen andere van het Calvinisme afwijkende gelovigen, zoals de Lutheranen, Doopsgezinden en Joden.